

ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В РАМКАХ ПРОЄКТУ «ВИКОРІНЕНІ. ІСТОРІЇ ВИКРАДЕНИХ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

СЕРГІЙ СТЕЛЬНИКОВИЧ, ВОЛОДИМИР ГІНДА

UPROOTED

(H)ISTORIES OF STOLEN CHILDREN
DURING WORLD WAR II

Видання підготовлене в рамках проекту “Uprooted. Викорінені. Історії дітей, викрадених під час Другої світової війни”.

UPROOTED

(H)STORIES OF STOLEN CHILDREN
DURING WORLD WAR II

Проект фінансується Фондом Пам'ять, відповідальність і майбутнє (EVZ) та Федеральним міністерством фінансів (BMF).

Ця публікація не відображає думку Фонду Пам'ять, відповідальність та майбутнє (EVZ) чи Федерального міністерства фінансів (BMF). Автор несе відповідальність за будь-які твердження, що містяться тут.

© ГО «Київський ОЦ «Простір толерантності», 2022

Редакторка
Ярослава Музиченко

Графічний дизайн
Adam Kolenda

Авторка фото на обкладинці
Дана Верстак

ЗМІСТ

Вступ

СЕРГІЙ СТЕЛЬНИКОВИЧ, ВОЛОДИМИР ГІНДА

Історичне дослідження в рамках проєкту «Викорінені. Історії викрадених дітей під час Другої світової війни»

Автори

ВСТУП

Майже 80 років тому завершилася Друга світова війна. Вона принесла багато горя Європі та всьому світу. Нацистський режим призвів до загибелі і каліцтва мільйонів людей... Разом з тим, серед злочинів нацизму були також викрадення і германізація дітей на окупованих територіях, передусім у країнах Центральної і Східної Європи. Зокрема, в Україні, яка посідала важливе місце у східній політиці Райху, германізації було піддано до 100 тис. дітей. Їх піддавали масованому ідеологічному впливу, ними збиралися поповнити «вищу» расу і долучити до реалізації планів світового панування, які визрівали у хворобливій уяві Гітлера. Власне, викраденню та германізації дітей в Україні під час Другої світової війни і присвячене це дослідження українських істориків.

Було сподівання, що ці страшні події залишилися в минулому, яке вже переосмислене, вивчене і стало уроком, щепленням від поширення тоталітаризму в сучасному світі. Було сподівання, що страшні злочини проти людяності більше ніколи не повторяться. Однак, на жаль, історичний досвід Другої світової війни повторюється на наших очах. 2022 рік. Україна. Жахи тоталітарної ідеології, цього разу під назвою «рашизм», знову повною мірою проявилися в Європі. І

знову, серед інших жахливих злочинів, притаманних тоталітарним режимам, уже Російська Федерація розпочала викрадення та русифікацію українських дітей. Подібно до того, як у роки Другої світової війни Німеччина здійснювала германізацію молодого покоління українців.

ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В РАМКАХ ПРОЄКТУ «ВИКОРІНЕНІ. ІСТОРІЇ ВИКРАДЕНИХ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»

СЕРГІЙ СТЕЛЬНИКОВИЧ, ВОЛОДИМИР ГІНДА

Керівництво нацистської Німеччини в роки Другої світової війни запам'яталося безліччю ганебних і страхітливих дій. Людство досі пам'ятає газові камери, крематорії в концтаборах, винищення євреїв та ромів та інші злочини. Окрім цих злочинних дій, нацистські керівники здійснили й інші, не настільки відомі, хоча вони й зруйнували сотні тисяч родин та дитячих доль. Основою для такої руйнівної поведінки стали уявлення про «арійську расу». У нашому випадку мова піде про викрадення та германізацію гітлерівцями українських дітей, які відповідали канонам «нордичної раси». Завдяки цьому у Німеччині до цих пір живуть етнічні українці, яких у дитячому віці силою вивезли з окупованої України до Третього райху. Ці, вже дорослі, люди не знають нічого про своє справжнє походження та біологічних батьків, а ті ж, хто дізнався правду про своє дитинство, намагаються знайти рідних на етнічній батьківщині.

З іншого боку, десятки тисяч дітей, передусім з категорії фольксдойче*, підпали під нацистські проекти з германізації в самій Україні.

Ініціатором германізації дітей, у яких вбачали характеристики «арійської раси», був райхсфюрер СС Генріх Гімmlер. Взагалі, цей нацистський діяч був «батьком» багатьох страхітливих проектів, що стосувалися поневолених народів та, власне, і німецького народу. У середині 1930-х рр. він розпочав реалізацію ідеї зі створення «будинків материнства» для незаміжніх німецьких жінок – «Лебенсборн» (у перекладі з німецької – «Джерело життя»). Саме тому «Лебенсборн» ще називають «фабрикою дітей Гімmlера».

Офіційно «Лебенсборн» відкрили 12 грудня 1935 р. Спочатку як мережу притулків, куди дівчата Німеччини могли здавати позашлюбних малюків. Від 1940 р. функції організації розширилися – вона стала відкривати пункти у захоплених країнах Європи, яких нараховувалося: у Норвегії – 10, у Польщі – 3, у Данії – 2, у Нідерландах, Франції та Люксембурзі – по одному.

Уже під час Другої світової війни одним із найважливіших завдань організації «Лебенсборн» стало викрадення та переправлення дітей з окупованих територій до Райху для їх подальшої германізації та прилаштування в німецьких родинах. Відповідні акції на захоплених

* Термін позначає представників німецького етносу до завершення Другої світової війни, які проживали поза межами етнічної батьківщини.

територіях СРСР розпочалися від 1943 р. Малюків, зазвичай, насильно віднімали чи викрадали у батьків (у разі спротиву, батьків могли вбити), відбирали в дитячих будинках, серед осиротілих дітей фольксдойче. Але забирали не всіх. Діти мали відповідати певним критеріям «расової теорії». Зазвичай «расовий відбір» здійснювався в пунктах «Лебенсборн». На території СРСР, як засвідчують документи, таких не було. Радянських дітей вивозили до пункту в польському Лодзі. Уже там штат спеціалістів та лікарів визначали «расову цінність» дитини. Майбутній «арієць» повинен був мати ознаки «нордичної раси»: відповідну форму черепа, статуру, колір очей (переважно блакитний), мати світле волосся та міцне здоров'я. Тих, хто не проходив огляд, спрямовували до концтаборів або відразу вбивали.

Відібраних дітей відправляли до розподільчих притулків «Лебенсборн», де на них чекав наступний етап германізації. Малюкам замінювали документи і давали нові імена. Потім дітей навчали німецької мови. Зазвичай цей етап германізації тривав три-чотири місяці. Після цього дитину віддавали на усиновлення. Як правило, прийомні батьки не знали походження дітей, адже його тримали в таємниці. Після усиновлення інспектори та лікарі «Лебенсборн» регулярно навідувалися до батьків, слідкуючи за умовами утримання та виховання дітей в нацистському дусі, за станом їхнього здоров'я.

У 1946 р. історики підрахували, що в такий спосіб нацисти викрали та відправили до Німеччини щонайменше 250 тис. дітей з різних країн

Європи. По завершенню війни вдалося з'ясувати долю лише 30 тис. із них. Частина дітей повернулася до своїх рідних батьків, інші – лишилися у прийомних сім'ях. Нині в Німеччині діє громадська організація «Викрадені діти – забуті жертви», яку заснував учитель із Фрайбурга Крістофер Шварц. Члени організації вимагають визнати «позбавлених ідентичності» дітей жертвами війни та виплатити їм компенсації від німецької держави, як то було у випадку з «остарбайтерами».

Яка кількість дітей була вивезена нацистами з окупованої території СРСР чи з радянської України, достеменно встановити не вдалося, та й, враховуючи зникнення основних документів «Лебенсборна», навряд чи вдасться. Щодо СРСР, то історики здебільшого оперують цифрами від 3-х до 50-ти тис. дітей. Безперечно, частина з них була викрадена і з України. Нині завдяки публікаціям у ЗМІ відомо про кілька таких випадків. Насамперед, мова йде про українського хлопчика з Криму Олександра Літау. Нацисти викрали його у батьків 1943 р. та віддали до дитячого будинку в польському Лодзі. Там Олександр пройшов усю програму германізації та був переданий до німецької родини, де став Фолькером Гейнеке.

Історія про Олександра Літау, точніше Фолькера Гейнеке, «прогриміла» в Україні 2013 р. Усе життя він вважав себе німцем з родини Гейнеке. Але вже у похилому віці батьки розповіли, що всиновили його. Молодий Фолькер не надав цьому факту значної уваги, адже вважав своїх прийомних батьків – рідними. Але вже після їхньої смерті, перебираючи

родинні папери, випадково знайшов довідку, в якій вказувалося, що його взяли з притулку «Лебенсборн». Осиротілому Фолькеру захотілося дізнатися правду про своє походження. Допоміг щасливий випадок. Серед незначної кількості документів, які стосувалися «Лебенсборна» в архівах США, журналістам вдалося знайти його дивом уціліле досьє. Там зазначалося, що справжнє прізвище Гейнеке – Літау, а звати не Фолькер, а Олександр; і родом він з кримського села Альнова, що в Україні. Цю знахідку Фолькер Гейнеке прокоментував досить емоційно: «Я дуже зрадив – Боже, нарешті я знаю, хто я такий!».

Однак усе було не так просто, як здавалося Фолькеру на перший погляд. У Криму, куди він уперше приїхав у 2002 р., не виявилось села Альнова. Скоріш за все, німецький чиновник, який заповнював його досьє в далекому 1943 р., помилився у назві населеного пункту. Це доволі поширена практика в документах тих часів. Фолькер завдяки дослідникам дізнався, що відповідні нацистські акції були проведені в селах Аннівка (до 1945 р. – Алевке) і Айвові (до 1944 р. – Ефендікой). Із прізвищем так само не все було зрозумілим. Зробивши ДНК-тест, Фолькер Гейнеке відвідав у Криму 8 родин Літау, але жодних збігів не виявилось. Тоді він припустив, що прізвище теж було написано з помилкою. Спробував здійснити пошук серед схожих прізвищ: Літо, Літава. Але марно. У 2013 р. Фолькеру Гейнеке надійшов документ з російського архіву про червоноармійця Івана Літова, який отримав смертельне поранення під Сталінградом (нині – Волгоград, Російська Федерація) у 1943 р. Фолькер висловив думку, що, можливо, це і був його біологічний батько.

Невдачі в пошуку своїх рідних не розчарували Фолькера Гейнеке: «Я шукаю своїх рідних уже двадцять років і вірю, що знайду, – наголосив він у розмові з журналістом Георгієм Зотовим. – Я знаю колишнього вихованця “Лебенсборна” – він зумів знайти склеп свого батька в Югославії... Але я не падаю духом. Буду шукати могили батька та мами, доки сам ще живий».

На жаль, достатньої кількості фактів про викрадених нацистами українських дітей дослідники в своєму розпорядженні не мають. Звичайно ж, вони мали місце, але скоріш за все не були масовими, як, наприклад, у Польщі чи Чехії. На окупованих українських землях германізації передусім піддавалися етнічні німці – фольксдойче. Це були нащадки німецьких колоністів, що почали активно тут оселятися з кінця XVIII – початку XIX ст. Така германізація в Україні насамперед відбувалася у створених моноетнічних середовищах – у колоніях (округах) «Гегевальд» («Hegewald») та «Фьорстерштадт» («Försterstadt») у межах Генерального округу «Житомир» Райхскомісаріату «Україна». Германізації також піддавалися діти фольксдойче в інших місцях компактного проживання етнічних німців. Саме створені колонії для фольксдойче були однією із причин того, що викрадення українських дітей не набуло масового характеру.

Як зауважив Карл Штумпп про фольксдойче, які проживали в Бердичеві в іншоетнічному масиві, «їх в обов'язковому порядку необхідно помістити в німецьке середовище, або ж вони втратять себе як німці».

Адже бердичівські фольксдойче переважно розмовляли українською і жили в умовах крайньої бідності; у багатьох випадках повністю українізувались або ж русифікувались. Карл Штумпп з початку нацистської окупації очолив спеціальну зондеркоманду, названу його іменем, проводив демографічні дослідження в Україні. Висновки зондеркоманди Карла Штумппа значною мірою стали теоретичною основою реалізації нацистських колонізаційних проектів уже на початку війни з СРСР.

Головним ідеологом нацистської колонізації окупованих територій Сходу, зокрема, України, став райхсфюрер СС Генріх Гімлер. Він свого часу сказав: «Нашим завданням є не германізувати Схід в старому сенсі цього слова, тобто прищеплювати населенню німецьку мову і німецький закон, а домогтися, щоб на Сході жили тільки люди дійсно німецької крові». Для Гімлера упродовж кінця 1941 – середини 1942 рр. поблизу Житомира було побудовано ставку «Гегевальд». Також у межах Генерального округу «Житомир» були розміщені ставки Гітлера «Вервольф» (біля Вінниці) та Германа Геринга «Штайнбрух» (на північ від Вінниці).

Генріх Гімлер, будучи одержимий нацистськими колонізаційними проектами, уже восени 1942 р. ініціював створення недалеко від своєї ставки однойменної колонії (округу). Загалом, до колонії «Гегевальд» включили 31 населений пункт (колишніх українських сіл) площею понад 500 км². Лише унаслідок першої акції переселення до колонії упродовж 10 жовтня – 5 листопада 1942 р. було переміщено

6 362 фольксдойче, серед яких і 2 412 дітей. Навесні 1943 р. чисельність населення «Гегевальду» зростає до понад 10 тис. осіб. Водночас із осені 1942 р. у регіоні по лінії Черняхів – Коростень розпочалося формування другої німецької колонії (округу) – «Фьорстерштадт». До складу колонії було включено 30 населених пунктів, а її офіційне проголошення відбулося у вересні 1943 р. Отже, перед нацистами в Україні гостро не поставало питання викрадення «расово повноцінних» дітей для їх подальшої германізації. Онімечування дітей відбувалася передусім у колоніях або ж в інших місцях компактного розміщення етнічних німців. Адже сюди переміщували фольксдойче, фактично, з усієї території України, іноді – з-за кордону.

Особливу увагу окупаційна влада надавала політиці у сфері шкільної освіти. Германізація молодого покоління відбувалася переважно через освіту й виховання. Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у німецькому дусі, нова адміністрація ухвалила постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог, діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив вісім років.

На території окупованої України німецькі школи в основному функціонували в генеральних округах «Дніпропетровськ», «Миколаїв», «Житомир» та в Криму. Також архівні джерела вказують на існування певної кількості німецьких народних шкіл у ряді інших регіонів окупа-

ваної України. Головним завданням цих шкіл було виховання молоді таким чином, щоб «якнайшвидше пробудити в ній стару спадковість крові». Тут ідеться про відчуття приналежності до німецької нації, яке за часів більшовицького режиму значно притупилося.

У деяких регіонах шкільне навчання дітей фольксдойче підкріплювалося ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії. Тут упродовж тривалого часу дітям з ідеологічних міркувань давали прослуховувати спеціальні радіопередачі, у яких розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців у СРСР. Наставниками в таборах були унтер-офіцери Вермахту та досвідчені керівники «Гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. До речі, поширення «Гітлерюгенду», зокрема, в Райхскомісаріаті «Україна», почалося з 1942 р. та мало на меті ознайомлення молодого покоління місцевих німців з нацистською ідеологією.

Не забували й про спеціальну освіту молоді з категорії фольксдойче, для якої з осені 1942 р. розпочали створювати фахові школи. Загалом же, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати їх, насамперед, як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Навчання в німецьких сільськогосподарських фахових школах відбувалося упродовж двох

років. У відповідні навчальні заклади приймалися фізично здорові, політично зрілі юнаки німецького походження, бажано селяни. Однією з головних умов вступу було посвідчення про «чистокровне» німецьке походження. Навчання, проживання та харчування у школах було безкоштовним. Із таких дітей планували виховувати працівників сільського господарства – прибічників націонал-соціалізму.

У німецьких навчальних закладах бракувало вчителів, адже багато освітян залучили до роботи перекладачами. Окрім того, наявні німецькі освітянські кадри з фольксдойче в переважній більшості мали тільки середню освіту, недостатньо володіли німецькою мовою, мали слабкі знання у сфері педагогічних методик. Щоб хоч якось покращити становище, було розроблено низку заходів, серед яких – курси підвищення кваліфікації. Разом з цим нацисти активно здійснювали ідеологічну обробку вчителів з категорії фольксдойче. Про це свідчать розроблені програми навчання, які охоплювали політичну освіту та історію Німеччини. Уповноважений у справах освіти в «Гегевальді» зазначав: «Ідеологічне виховання вчителів фольксдойче мало велике значення. Найголовнішим було показати відмінність між націонал-соціалізмом та більшовизмом. Потрібно постійно підтримувати (у вчителів. – Авт.) німецьку національну свідомість і віру в фюрера, в його справедливу справу».

Германізація малолітніх дітей з категорії місцевих етнічних німців відбувалася через їх залучення до дитячих садків, а дітей-сиріт – до дитя-

чих будинків. Також створювалися дитячі садки для дітей-фольксдойче дошкільного віку, які проживали розрізнено в іноетнічному масиві. Як правило, такі дитячі садки відкривалися у найбільшому і найзручнішому в плані комунікації населеному пункті регіону. У цих закладах організовувалося навчання й харчування дітей. Персонал відповідних дитячих закладів складався із дівчат (жінок) з категорії фольксдойче, які пройшли спеціальні курси.

Для методичної допомоги навчальним закладам з германізації молодого покоління фольксдойче у 1943 р. у Житомирі виходив друком щомісячний педагогічний журнал «Педагог-вихователь для фольксдойче» («Der volksdeutsche Erzieher»). Це єдине в своєму роді видання в Райхскомісаріаті «Україна» містило багато ідеологічних матеріалів, які мали прищепити молодому поколінню систему нацистських цінностей.

Восени 1942 р. на дніпровському острові Хортиця поблизу Запоріжжя нацисти відкрили школу за програмою вищої освіти «Ланґемарк». До неї з території Райхскомісаріату «Україна» набирали найбільш здібних юнаків-фольксдойче віком від 17 до 24 років. Серед вимог до учнів – політична благонадійність, 10-річна освіта, обдарованість та здібності. На Хортиці навчання мало тривати 2 роки, після чого здобувачів планували переводити у школу до Бледау поблизу Кенігсберга для завершення повного курсу вищої освіти. Програма вищої освіти «Ланґемарк» разом зі здобуттям фаху передусім передбачала наці-

онал-соціалістичне виховання молоді. Окрім України, така практика була апробована нацистами у Голландії, Фландрії, Норвегії.

Разом з тим, окремі джерельні відомості дозволяють стверджувати про факти викрадення нацистами «цінних з расової точки зору» місцевих ненімецьких дітей. Вони переселялися до спеціальних шкіл (таборів). Такі випадки в Україні були поодинокими. Наприкінці 1942 р. завідуючий організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б) У Андрій Зленко констатував: «У Житомирі організована спеціальна школа для неповнолітніх дітей, яких насильно німці завербували у Харкові та інших містах України». Тут дітей навчали німецької мови та військової справи, а мішені для стрільби на полігоні були одягнені у червоноармійську форму.

В умовах нацистської окупації належність до фольксдойче використовувалася як одна із моделей виживання. Тому частина місцевих жителів, які мали родинні стосунки з етнічними німцями, намагалися отримати статус фольксдойче. Адже це, зокрема, відкривало кращі перспективи для дітей. Тому батьки з власної ініціативи сприяли германізації своїх дітей.

Це явище можна проілюструвати на прикладі долі Анатолія Буссе, який народився 1931 р. у Бердичеві в сім'ї українки Лідії та німця Еммануїла Буссе. Еммануїл Буссе був репресований радянськими органами у 1937 р. Від першого шлюбу у нього вже було двоє синів.

У липні 1943 р., коли у Бердичеві поширилися чутки, що нацисти «будуть забирати й вивозити хлопчиків від 8 років», Лідія Буссе, фактично, заради порятунку своєї дитини – Анатолія, зареєструвалася як фольксдойче. Завдяки цьому Анатолій Буссе розпочав навчання у «спеціальній німецькій школі», у якій відбувалася германізація підростаючого покоління. Принагідно зазначимо, що один з його рідних братів по батьку, Олександр Буссе, з метою уникнення відправки на роботу до Райху також зареєструвався як фольксдойче; а другий брат, Євгеній Буссе, – перебував у лавах радянської Червоної армії.

Окремі джерельні відомості дають можливість частково відтворити повоєнну долю таких дітей. Анатолій Буссе після завершення війни продовжив навчання в одній із середніх шкіл Бердичева. Відомо, що серед місць його роботи був бердичівський машинобудівний завод «Прогрес».

Такі діти в подальшому не могли повною мірою зануритися в радянське суспільство, адже за ними закріплювався ярлик дітей «ворогів народу». Вони також воліли мовчати про своє минуле, у якому було долучення до нацистських експериментів з германізації. Мати Анатолія Буссе, Лідія Буссе, 29 березня 1946 р. була заарештована радянськими органами та притягнута до кримінальної відповідальності за те, що добровільно зареєструвалася як фольксдойче, чим «стала на шлях зради Батьківщини». 28 січня 1947 р. вона була засуджена на 5 років заслання. Лідія Буссе була реабілітована у березні 1990 р. (посмертно).

Можна припустити, що в роки Другої світової війни на території України до процесів германізації нацистами було долучено близько 90–100 тис. дітей віком від 6 до 18 років. Такий висновок можна зробити, спираючись на довоєнний радянський перепис населення 1939 р., який зафіксував чисельність німецької етнічної меншини в Україні у понад 392 тис. осіб (сюди потрібно додати й етнічних німців західноукраїнського регіону, не врахованих у переписі). Приблизно така ж їх кількість могла бути у період нацистської окупації. Зрозуміло, що на загальну чисельність німецького населення вплинули сталінські репресії 1939–1941 рр.; включення в період нацистської окупації до складу фольксдойче осіб, які мали родинні зв'язки з німцями та не були враховані у переписі населення УРСР від 1939 р. Виходячи із цієї цифри, робимо висновок, що близько 25% від цієї кількості осіб становили діти віком від 6 до 18 років, тобто приблизно 90–100 тис. осіб.

АВТОРИ

Стельникович Сергій Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка. Дослідник історії України періоду Другої світової війни. Автор понад 120 наукових публікацій, у тому числі низки книг.

Гінда Володимир Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Другої світової війни Інституту історії України НАН України. Проблематика дослідження – життя українського населення на окупованих німцями територіях під час Другої світової війни. Автор понад 160 наукових і науково-популярних статей, а також книжок, що розкривають маловідомі сторінки української історії.